

TECHNIKI ADMINISTRACJI W PÓŁNOCNEJ MEZOPOTAMII WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU

Najbardziej bezpośrednim źródłem, z którego możemy czerpać informacje o sposobach zarządzania gospodarką i na temat struktury aparatu administracyjnego są przekazy pisane. Znajdźiska tabliczek z pismem klinowym pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu należą w północnej Mezopotamii jeszcze ciągle do rzadkości; niewielkie zespoły tabliczek znaleziono do tej pory jedynie na kilku stanowiskach. Sytuacja taka wydaje się raczej nieprawdopodobna na terenie, gdzie istnieją duże, ufortyfikowane miasta i przebiegają ważne szlaki handlowe. Prawie zupełny brak dokumentów pisanych na obszarze północnego Iraku i północno-wschodniej Syrii wydaje się wynikać raczej z niedostatecznego przebadania terenu, a w miarę prowadzonych prac wykopaliskowych dokumentów pisanych w ostatnim okresie przybywa. Opinię tę potwierdza fakt znalezienia w latach dziewięćdziesiątych na stanowisku Tell Beydar w dorzeczu Chaburu stu kilkudziesięciu tabliczek (większość z nich, odkrytych w przypadkowym kontekście, użyta została jako materiał izolacyjny przy budowie domu) zapisanych pismem klinowym w języku semickim, pochodzących z końca okresu wczesnodynastycznego.¹ Prace nad ich odczytaniem trwają, wiadomo już jednak, że są to tabliczki o treści gospodarczej, rachunki miesięczne powstałe dla potrzeb administracji. Mowa w nich między innymi o przydziałach i potwierdzeniu odbioru bydła, o składzie zespołów rolniczych; występują nazwy jeszcze nie zlokalizowanych miejscowości.² Tabliczki te jednoznacznie wskazują na istnienie w mieście ośrodka administracyjnego z rozbudowaną biurokracją. Jest to jednak jak na razie jedynie zespół tekstów z końca okresu wczesnodynastycznego na tym terenie.

Niewielką liczbę tabliczek pochodzących z okresu akadyjskiego znaleziono w Tell Brak i Tell Mozan. Teksty z Tell Brak to przede wszystkim tabliczki o treści

gospodarczej (między innymi listy płatności w srebrze, listy pracowników lub żołnierzy, listy dotyczące wysyłania lub przyjmowania odzieży i trzód owiec, wykaz racji żywnościowych dla robotników itd.).³ Korpus inskrypcji akadyjskich z tego stanowiska stanowi zaledwie kilkadziesiąt tabliczek i fragmentów, napisy na bullach, standardowe inskrypcje Rimusza (na alabastrowym naczyniu) i Naram-Sina (na ceglach) oraz odciski inskrybowanych pieczęci.⁴ Warto wspomnieć o odcisku pieczęci z imieniem Itbe-laba, zarządcy Gaszur (późniejszego Nuzi).⁵ Inskrypcja ta dowodzi istnienia rozległych kontaktów Tell Brak w tym okresie. Innym ciekawym znaleziskiem są odciski na zamknięciach pojemników i drzwi (o czym szerzej poniżej) bardzo dobrze wykonanej, akadyjskiej pieczęci w stylu „imperialnym”. Nie zachowało się niestety imię jej właściciela, ale jego wymieniony na pieczęci tytuł (DUB.SAR – pisarz) oznacza w tym okresie wysokiego rangą urzędnika, który niewątpliwie (jak na to wskazują odciski na zamknięciach drzwi) działał na miejscu, w Tell Brak.⁶ Jedna z akadyjskich tabliczek znalezionych na powierzchni stanowiska w rejonie SS mówi o racjach żywnościowych dla ośmiu robotników, dostarczonych do urzędnika określonego terminem *sukkal*.⁷ Termin ten odnosi się do jednego z najważniejszych urzędników, być może w randze gubernatora prowincji.⁸ Opisanie tu znaleziska, wraz z odkrytą na stanowisku monumentalną architekturą z okresu akadyjskiego świadczą o tym, że Tell Brak było wtedy z pewnością ważnym centrum administracyjnym w rejonie dorzecza Chaburu. Trudno natomiast powiedzieć, do jakiego stopnia było ono zależne od władców z południa, których obecność (a także ślady zniszczeń spowodowanych przez ich armie) nie ulega wątpliwości. Być może – jak to sugerują D. i J. Oates – w okresie rządów Naram-Sina miasto było stolicą północnej prowincji imperium.⁹

¹ Prawdopodobnie tabliczki te, być może podobnie jak zamknięcia drzwi przechowywano przez jakiś czas w „archiwum” (do upływu terminu rozliczeń czy okresowej kontroli?), a następnie, gdy stały się bezużyteczne, pozbywano się ich – stąd ich obecność w przypadkowym kontekście. Pochodzą one z końca okresu WDIII i są współczesne tekstom z Mari, Ebli i Abu Salabikh (LEBEAU 1997, p. 111).

² ROGEAU 1993, p. 11sq., BRETSCHNEIDER et al. 1997, p. 181-183.

³ Jedną akadyjską tabliczkę i fragment odcisku inskrybowanej

pieczęci znaleziono również w trakcie wykopalisk w północno-zachodniej części cytadeli w Tell Leilan (WEISS 1997, p. 126).

⁴ FINKEL 1988, ILLINGWORTH 1988, p. 87sq., OATES 1990, p. 145.

⁵ ILLINGWORTH 1988, p. 98.

⁶ OATES, OATES 1991, p. 135 sq.

⁷ FINKEL 1985, p. 190.

⁸ OATES, OATES 1989, p. 206, 210.

⁹ Ibid., p. 210.

Na podstawie wzmianek w różnych (akadyjskich i późniejszych) inskrypcjach wydaje się bardzo prawdopodobne, że starożytną nazwą Tell Brak było wspomniane powyżej Nagar/Nawar - jedyne poza Kisz mezopotamskie miasto wymieniane w pochodzących z końca okresu akadyjskiego tekstach z Ebli, znane także między innymi z postakadyjskich inskrypcji huruckiego króla Aral-Szena. Jeśli rzeczywiście Tell Brak należy identyfikować z Nagar, to było ono jednym z dwóch najważniejszych huruckich miast wymienianym w inskrypcjach królewskich po Urkisz (Tell Mozan), południową stolicą królestwa.¹⁰ Podbój przez Akadyjczyków byłby jedynie krótkim epizodem utraty niezależności na rzecz władców z południa, w historii miasta, o którym wiemy, że odgrywało ważną rolę w królestwie Hurytów zarówno przed, jak i po okresie akadyjskim.

W Tell Mozan poza inskrypcjami na odciskach pieczęci, podających między innymi imiona władców miasta, znaleziono około czterdziestu fragmentów tekstów o treści gospodarczej, a także tabliczkę zawierającą spis zawodów, analogiczną do tych znalezionych w Ebli i Abu Salabikh. To może sugerować, że w Urkisz, być może w pobliżu magazynu, znajdowała się szkoła pisarzy, kształcąca skrybów na potrzeby administracji. Fragmenty „szkolnych” tabliczek znaleziono również w Tell Brak.¹¹

Pojawiające się w tekstach z Tell Beidar i Tell Brak toponimy są na ogół nazwami nie zlokalizowanych jeszcze miejscowości; za wcześnie jest, by oceniać ich związki (lub zależność?) z wymienionymi stanowiskami. Jasne jest jednak, że duże miasta nie funkcjonowały w próżni i były częścią sieci wzajemnych powiązań pomiędzy różnymi ośrodkami.¹² Nie jest możliwa na obecnym etapie badań jakakolwiek próba rekonstrukcji przestrzennej i szczegółowego sposobu funkcjonowania ewentualnych miast-państw czy większych jednostek terytorialnych na omawianym terenie. Za wcześnie również na ocenę odrębności poszczególnych ośrodków, chociaż wiemy już na podstawie tekstów, że mamy do czynienia z zapisami zarówno w języku akadyjskim (Tell Brak, Tell Beidar) jak i huruckim (część inskrypcji z Tell

Mozan). Wiadomo natomiast, że od końca okresu wczesnodynastycznego północnej Mezopotamii używano pisma klinowego, i że zapisy te związane były z administracją i działalnością gospodarczą ich mieszkańców. Tekstów tych jest jednak ciągle jeszcze zbyt mało, by można odtworzyć na ich podstawie system administracji miast-państw istniejących na omawianym terenie. Ten niepełny obraz uzupełniają inne źródła archeologiczne, przynoszące informacje o sposobach zarządzania gospodarką.

TOKENY, „TABLICZKI NUMERYCZNE”, BULLE

Tokeny są dość rzadkim znaleziskiem na stanowiskach w dorzeczu Chaburu.¹³ Zespół ponad dwudziestu glinianych tokenów różnego kształtu znaleziono w jednym z pomieszczeń domu z warstwy 4 w Tell al-Raqa'i.¹⁴ Również w Tell 'Atij, w warstwie, z której pochodzi ceramika Niniwa 5 z dekoracją wycinaną, w pomieszczeniu przylegającym do jednego ze spichlerzy znaleziono około dwudziestu wykonanych z gliny tokenów (Fig. 1a).¹⁵ Część z nich przypomina swoim wyglądem jedyny token znaleziony na Tell Abu Hafur.¹⁶ Został on znaleziony w jednym z pomieszczeń domów z warstwy 4, związanej ze schyłkową fazą kultury Niniwa 5 (ceramika z dekoracją wycinaną). Również dwa tokeny z Tell Barri znaleziono w warstwach z okresu istnienia kultury Niniwa 5.¹⁷ Gliniany token znaleziono również w Tell Tuneinir, w warstwach zawierających ceramikę „Metallic ware” i Niniwa 5 (a więc prawdopodobnie z tego samego okresu, co znaleziska z Tell Abu Hafur i Tell 'Atij).¹⁸ Być może nie jest dziełem przypadku, że wszystkie do tej pory znalezione tokeny (poza Tell Barri, na którym charakter osadnictwa niniwickiego nie jest znany) pochodzą z niewielkich stanowisk, z warstw należących do okresu rozwoju kultury Niniwa 5 (późna faza ceramiki wycinanej lub nieco wcześniej); do tej pory nie znaleziono ich w warstwach późniejszych. Znaleziska te, podobnie jak opisane poniżej tabliczki numeryczne, pochodzą wyłącznie z dorzecza Chaburu.

¹⁰ OATES, OATES 1993, p. 160 sq. Nagar jest również jedyną jak do tej pory znaną miejscowością wymienianą w tekstach z Tell Beidar. Wynika z nich, że władca Nagar zarządzał również rejonem Tell Mozan (BRETSCHEIDER et al. 1997, p. 182).

¹¹ FINKEL 1985, p. 199.

¹² Na przykład teksty z Tell Brak wymieniają m. in. trzy niezidentyfikowane osiedla (miasta?): Bitirszum, Biruad i Erum na listach płaców w srebrze; dwa ostatnie są także wymienione w spisie robotników lub żołnierzy udających się do nich lub z nich powracających (OATES 1990, p. 145).

¹³ Na temat tokenów - cf. SCHMANDT-BESSERAT 1995.

¹⁴ SCHWARTZ, CURVERS 1993-1994, p. 250, fig. 72, 73.

¹⁵ FORTIN 1990, fig. 6, p. 226.

¹⁶ KOLIŃSKI, ŁAWECKA 1992, fig. 24:18.

¹⁷ BISCIONE 1982, pl. 6:2,3. Jeden z nich został znaleziony w warstwie 3 („orizzonte superiore”), w której występuje wycinana ceramika Niniwa 5; drugi – w jednej z górnych warstw „orizzonte inferiore”, reprezentującej okres nieco wcześniejszy (BISCIONE 1982, p. 47sq).

¹⁸ FULLER, FULLER 1997, p. 144. Tokenami mogą być również niektóre znaleziska z Chagar Bazar, uważane przez autora publikacji za amulety lub zawieszki (np. MALLOWAN 1936, fig. 7:10, 24).

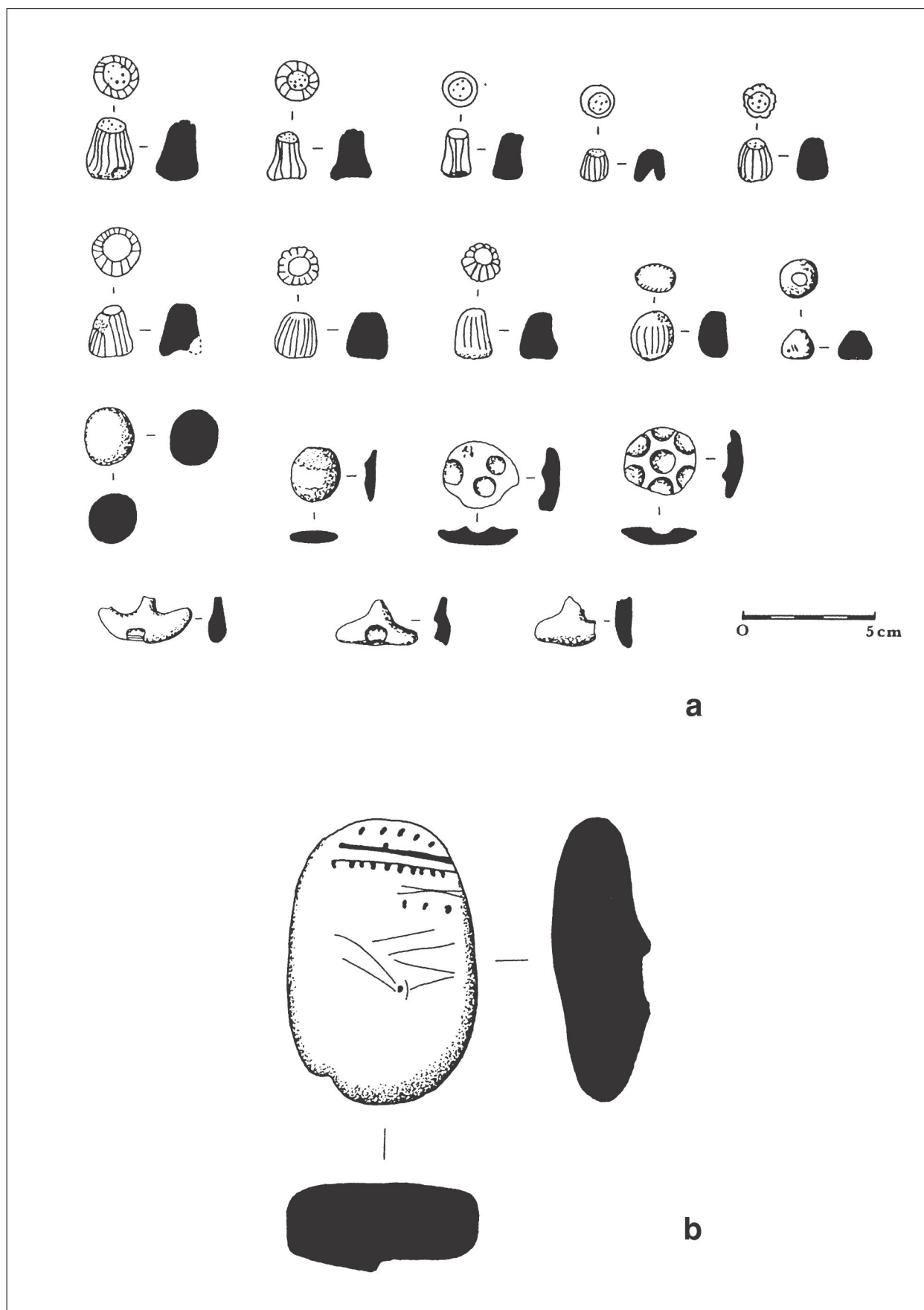

Fig. 1. Tell 'Atij: a. gliniane tokeny (wg FORTIN 1990, fig. 6, p. 226), b. tabliczka numeryczna (ibidem, fig. 20, p. 240).

W Tell Bderi, w jamach należących do warstwy 10 (okres WDII lub III) znaleziono kilka płaskich, glinianych dysków z odcisniętymi na powierzchni kreskami i kółkami. Znaleźiska interpretowane są jako tabliczki numeryczne z zapisami liczbowymi dotyczącymi działalności gospodarczej mieszkańców.¹⁹ Podobne tabliczki zostały znalezione w Tell al-Raqa'i²⁰ i w Tell 'Atij (Fig. 1b).²¹ Tabliczki te są sobie współczesne i pochodzą z tego samego okresu co opisane powyżej tokeny. Z nieco wcześniejszego okresu (ceramika z dekoracją rytą lub wycinaną²²) pochodzi gliniana tabliczka z Tell Brak z ułożonymi w rzędy wgłębieniami, interpretowana jako tabliczka numeryczna. Wraz z nią znaleziono gliniane zamknięcia z odciskami pieczęci.²³ Jeszcze starsza (późny Uruk/początek kultury Niniwa 5) jest następna, pochodząca z tego samego stanowiska, tym razem okrągła „tabliczka” z podobnymi odciskami.²⁴

W rejonie SS w Tell Brak, w pomieszczeniu 18, a także w innych pomieszczeniach należących do dużej, reprezentacyjnej budowli z okresu akadyjskiego odkryto kilkadziesiąt (60-80) kompletnych i zachowanych częściowo kilkucentymetrowej długości *bulli* z odciskami pieczęci i znakami numerycznymi.²⁵ Znalaziono je na ławie pod ścianą i na podłodze pomieszczenia (Fig. 2). Dwa wyraźne skupiska (po 10-15 sztuk) mogą świadczyć o tym, że były one przechowywane w koszach lub innych nietrwałych pojemnikach. Wszystkie *bulle*, z jednym wyjątkiem nosiły odciski jednej z dwóch pieczęci, a na niektórych z nich wyryto także proste znaki-symbole. Odcisk jednej z tych pieczęci znaleziono także na glinianym zamknięciu drzwi, co sugeruje, że co najmniej jeden z dwóch urzędników – właścicieli odcisniętych na *bullach* pieczęci – działał na miejscu, w Tell Brak. Na dwóch mocno uszkodzonych fragmentach widoczne są ślady pisma klinowego. Część z *bulli* nie nosi śladów w postaci odcisków sznura czy otworów, nigdy więc nie były do niczego przytwierdzone; ich funkcja jest niejasna.²⁶

Inne przykłady *bulli* z okresu akadyjskiego pochodzą z obszaru CH i z innych rejonów stanowiska.²⁷ Podobną *bulle* z fragmentem inskrypcji znaleziono także w Chagar Bazar. Gadd datuje ją na okres akadyjski, pomimo odcisku pieczęci w stylu charakterystycznym dla okresu WDIII, na podstawie użycia w tekście semickiego liczebnika *mi-at* (100).²⁸ Na podstawie tekstów z Abu Salabikh dziś wiadomo, że już w okresie wczesnodynastycznym skrybowie w okolicy Nippur (noszący zresztą czasami semickie imiona) używali w tekstach gospodarczych semickich liczebników takich jak *mi-at* (100) i *li-im* (1000).²⁹

Większość *bulli* z Tell Brak miała na jednym lub obu końcach otwory, przez które przeciągano sznurek, za pomocą którego były prawdopodobnie przytwierdzane do przechowywanych w magazynie pojemników. Podobne *bulle* są znane już z V tys. p.n.e (warstwy należące do kultury Halaf w Tell Arpaczija); są również znajdowane w kontekstach z IV tys. p.n.e., na stanowiskach takich jak Tell Brak, Habuba Kebira i Suza.³⁰ Tego typu znaleziska nie występują w południowej Mezopotamii. System ten, charakterystyczny dla północy, a wywodzący się jeszcze z epoki neolitu był wystarczająco skuteczny, skoro był w użyciu w Tell Brak w okresie, gdy do celów administracyjnych wykorzystywano pismo.

ODCISKI PIECZĘCI

Odciski pieczęci na glinianych zamknięciach drzwi i pojemników są w omawianym okresie rozpowszechnione na terenie całej Mezopotamii. Na północy występują zarówno w dorzeczu Chaburu, jak i w północnym Iraku.

Odciski pieczęci w „stylu przedgórze” („Piedmont Style”, okres WDI) pochodzą między innymi z Tell Mohammed Arab³¹; część z nich jest określona jako *bulle*. Brak opisu w tekście raportów uniemożliwia przypisanie ich do określonej kategorii. Liczne odciski pieczęci w tym stylu odkryto także w Tell Kutani; na jednym z nich są

¹⁹ PFÄLZNER 1990, p. 77.

²⁰ CURVERS, SCHWARTZ 1990, p. 7, fig. 7.

²¹ FORTIN 1990, fig. 20, p. 240.

²² W sumarycznym opisie znalezisk z warstw 7-1 w wykopie HS4:1 (przede wszystkim ceramika ryta, w górnych warstwach wycinana) nie odnotowano pozycji stratygraficznej tego znaleziska (MATTHEWS 1995, p. 88).

²³ Ibidem, p. 88 i fig. 3.

²⁴ Wykop HF2, ibidem, p. 95 i fig. 7.

²⁵ OATES 1993, passim.

²⁶ Mamy tu do czynienia z dwoma rodzajami *bulli* (każdy z nich był pieczętowany inną pieczęcią), być może odzwierciedlającymi dwa różne rodzaje działań administracyjnych związanych z

przyjmowaniem, wydawaniem czy też przechowywaniem dóbr (ibidem, p. 291, 295-298).

²⁷ Ibidem, p. 298.

²⁸ Ibidem, p. 293; CURTIS 1982, fig. 61; GADD 1937, p. 178.

²⁹ POSTGATE 1992, p. 36., cf. także CHARPIN 1987, p. 89. *Bulle* z Tell Brak pochodzą z warstwy, która z pewnością jest nieco wcześniejsza niż czasy Naram-Sina. Nie można jednak na razie określić, czy powstały one w okresie akadyjskiej obecności na stanowisku, czy są związane z ostatnią, współczesną początkom okresu akadyjskiego fazą istnienia niezależnego państwa Nagar (OATES, OATES 1994, p. 167sq.).

³⁰ OATES 1993, p. 291.

³¹ ROAF 1984, pl. XIII:gh, ROAF 1983a, pl. 1:67,68.

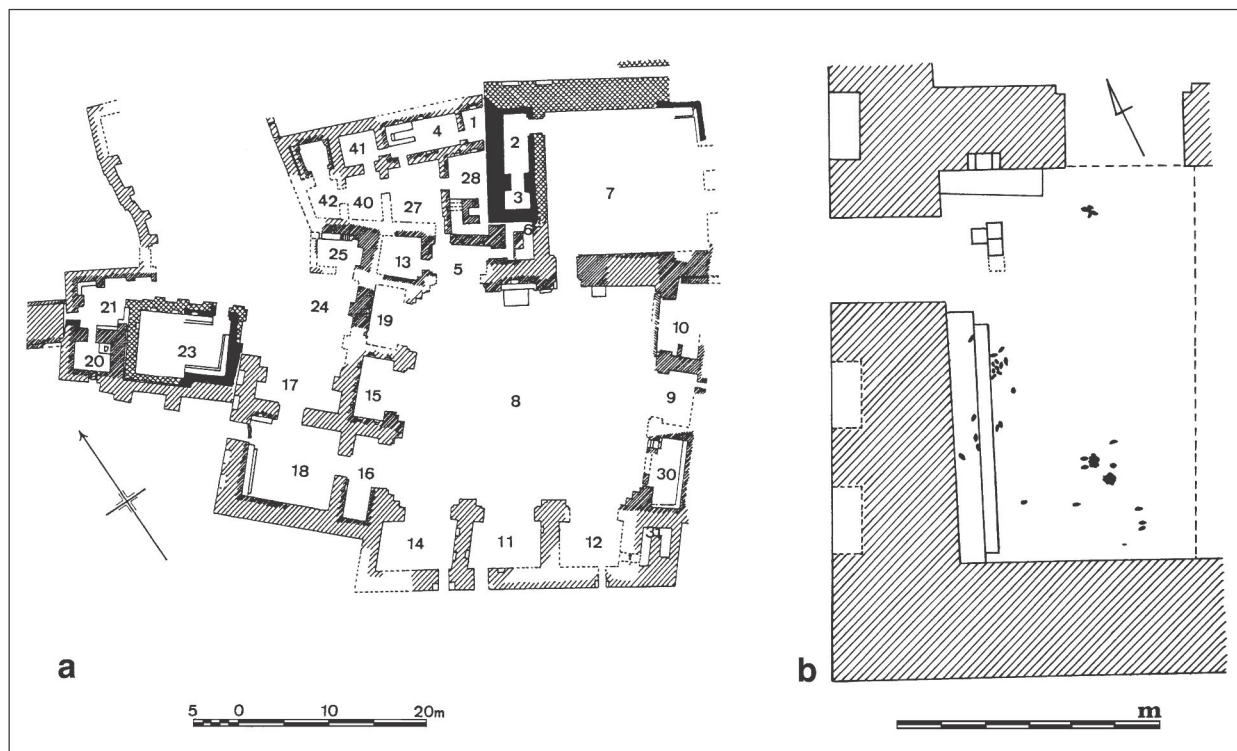

Fig. 2. Tell Brak: a. plan odkopanej części kompleksu świątynno-administracyjnego z okresu akadyjskiego (wg OATES, OATES 1993, fig.1, p. 290), b. pomieszczenie 18, w którym znaleziono – zaznaczone na czarno – *bulle* (wg OATES 1993, fig. 5, p. 294).

także odciski sznura. Znaleziono je na podłodze pomieszczenia razem z dużą ilością naczyń zasobowych – być może stanowiły więc zamknięcia naczyń.³² Dalsze przykłady pochodzą z Tell Karrana 3 (trzy zamknięcia z odciskami sznura lub kosza³³), Tell Abu Dhahir,³⁴ Tell Durdara.³⁵ Zastanawiający jest fakt, że wszystkie wymienione stanowiska to małe osady typu wiejskiego. Bardzo niewiele wiemy jak do tej pory na temat osiedli, które zapewne już w tym okresie były regionalnymi centrami miejskimi. Odpowiednie warstwy w Aszur i Niniwie nie zostały w wystarczającym stopniu przebadane. Kilkadziesiąt odcisków, przede wszystkim pieczęci w „stylu

przedgórzy”, znaleziono w sondażu prehistorycznym w Niniwie, ale nie tworzyły one w chwili znalezienia zwartego zespołu.³⁶ W większości przypadków (poza kilkoma wyjątkami) odciski pochodziły z różnych pieczęci i nie powtarzają się. Większość zamykała kosze lub inne pojemniki, niektóre zaś mogły pieczętować drzwi. W dorzeczu Chaburu tego typu odciski pieczęci znaleziono w Tell Leilan (odciski z okresu wczesnodynastycznego na zamknięciach wiklinowych koszy, naczyń i innych pojemników, drzwi)³⁷ oraz w Tell Barri.³⁸ Późnym naśladownictwem są znalezione w Tell Bderi dwa zamknięcia naczyń z odciskami pieczęci, pochodzące z okresu WDIII (Fig. 3).³⁹

³² We wstępnych raportach nie ma szczegółowego opisu tych znalezisk – cf. BACHELOT 1987, p. 93, fig. 11 oraz FOREST 1987, p. 88.

³³ STEIN 1993, p. 141sq.

³⁴ ROVA 1988, p. 127.

³⁵ SPANOS 1988, p. 70 i fig. 7:5,6. Wymienione powyżej stanowiska znajdują się w dolinie Tygrysu na północ od Mosulu.

³⁶ Ich ilość i pozycja stratygraficzna jest trudna do ustalenia ze względu na często zaburzony kontekst (późniejsze wkopy) i złą

jakość dokumentacji. Wydaje się, że większość pochodziła z początkowej fazy występowania ceramiki malowanej. Znalezione *in situ* odciski (kwadraty MM i NN) pochodziły z warstwy zawierającej popioły, czerwonawą ziemię oraz resztki drewna i bitumu, nie ma natomiast wzmianek o jakichkolwiek konstrukcjach (teren śmietniskowy?). Prawie wszystkie pieczęcie zostały wtórnie przepalone (COLLON, YALE, p. 1-4).

³⁷ PARAYRE 1987-1988, p. 129.

³⁸ ROVA 1988, p. 127.

³⁹ DOHMANN 1985, p. 253-257.

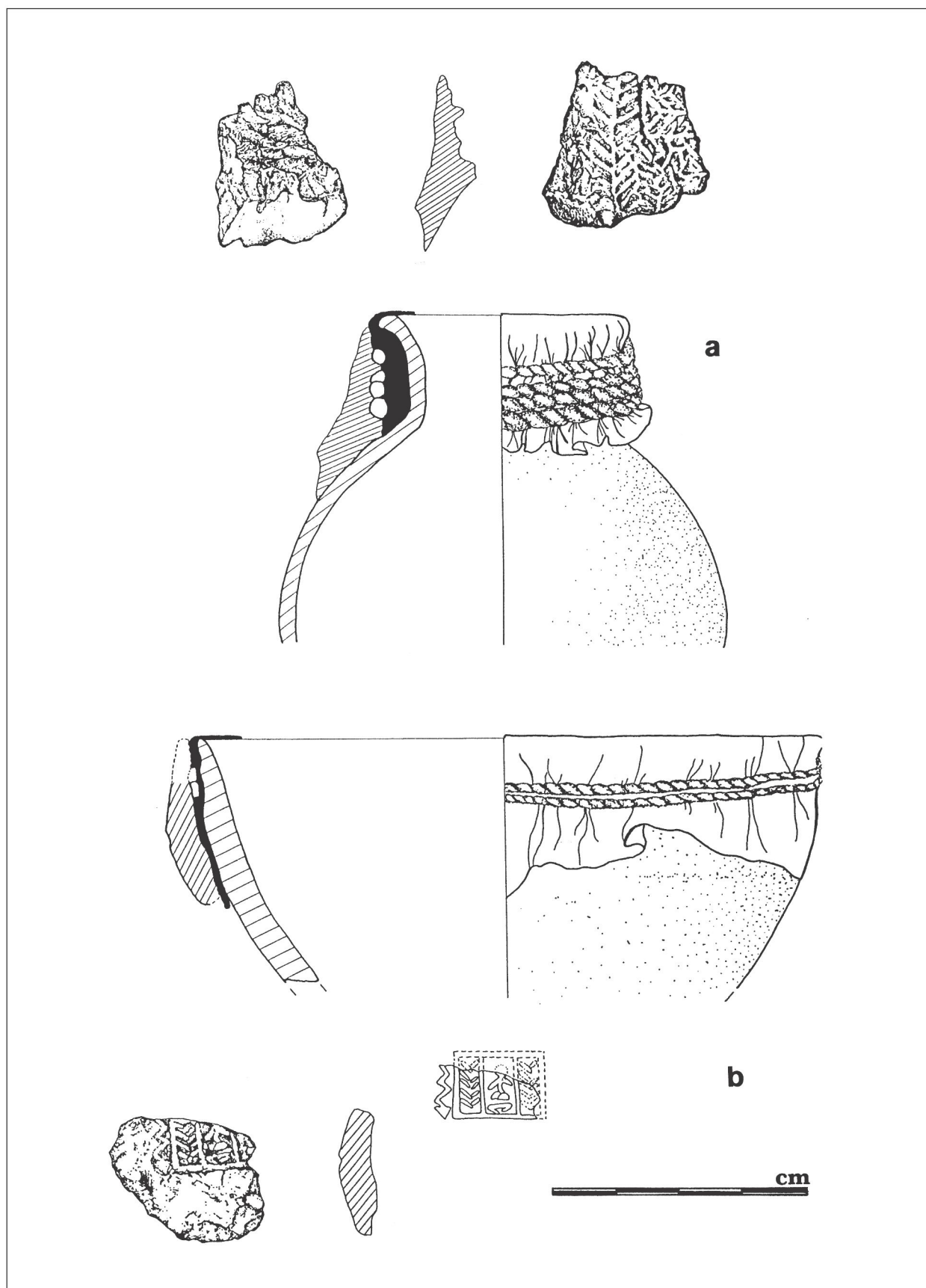

Fig. 3. Tell Bderi: gliniane zamknięcia naczyń z odciskami pieczęci rekonstrukcja sposobu ich użycia (wg DOHMANN 1988, Abb.12, p. 254 i Abb.13, p. 256).

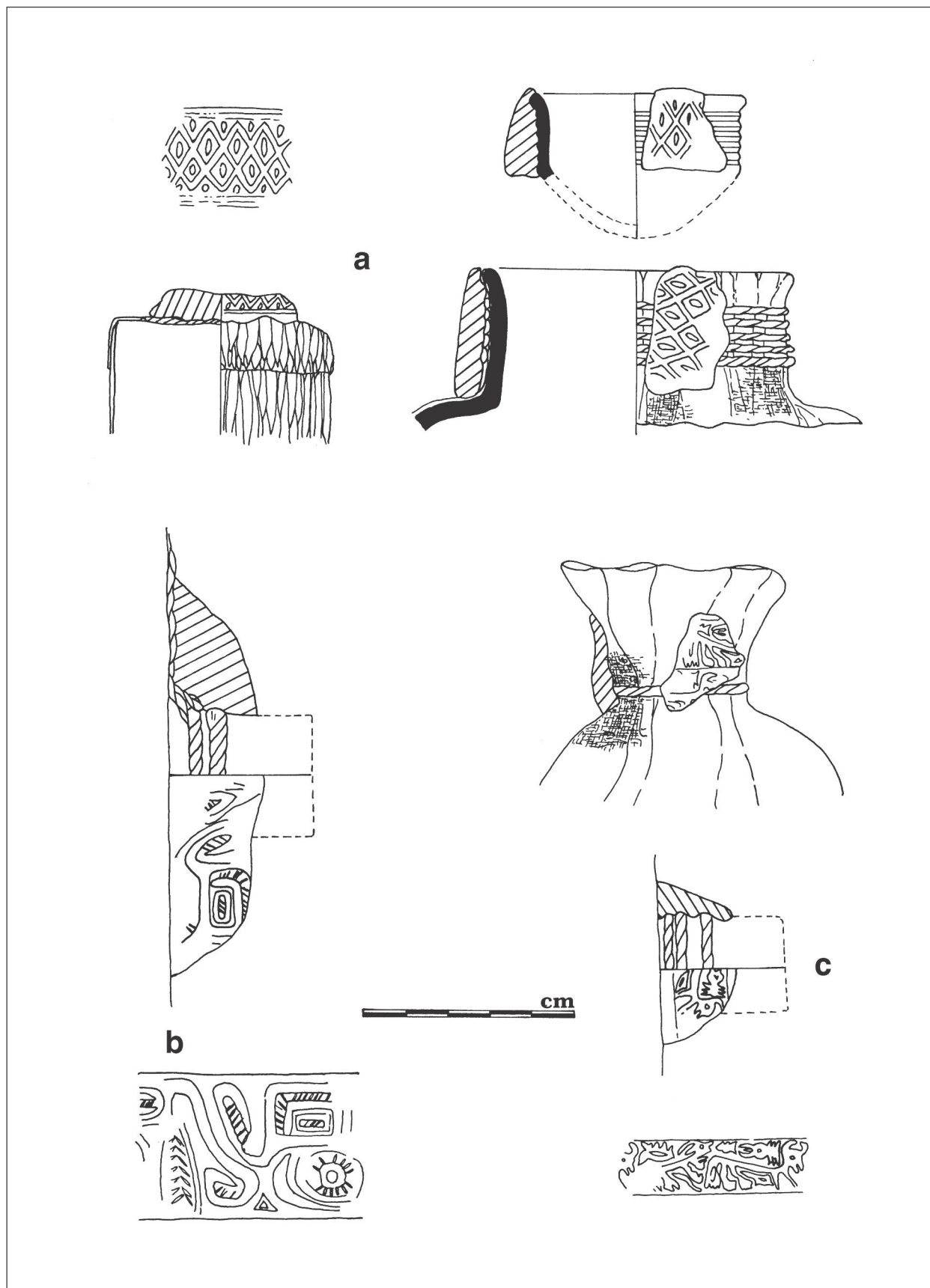

Fig. 4. Tell Brak: rekonstrukcja sposobu użycia glinianych zamknięć pojemników i drzwi oraz przerysy odcisków pieczęci (wg MATTHEWS 1998, figs 1, 2).

Wszystkie gliniane „plomby” znalezione dotychczas w dorzeczu Chaburu pochodzą ze stanowisk typu miejskiego. Najważniejsze zespoły pochodzą z największych w tym rejonie miast – z Tell Brak, Tell Mozan i Tell Leilan. I tak na przykład z Tell Brak, z wczesnoniniwickiej jamy śmietniskowej w rejonie HS pochodzi zespół liczący 143 glinianych zamknięć (18 z nich bez widocznych odcisków pieczęci). 82 odciski pochodzą z jednej z dwóch pieczęci (43 odciski – **Fig. 4a** i 39 odcisków – **Fig. 4b**).⁴⁰ Były to najczęściej zamknięcia koszy, naczyń i innych pojemników; nieliczne mogły zamykać drzwi. Interesujący jest fakt, że odciski tych samych pieczęci znaleziono zarówno na zamknięciach drzwi, jak i przenośnych pojemników (**Fig. 4a i c**). Oznacza to, że urzędnik posługujący się daną pieczęcią działał na miejscu, a zapieczętowane pojemniki przechowywane w magazynie nie znalazły się tam w rezultacie działalności handlowej. Odciski występującej najczęściej pieczęci pochodzą prawie wyłącznie z zamknięć drzwi co sugeruje, że jej właściciel był odpowiedzialny za nadzór nad pomieszczeniami magazynowymi. Z tej samej jamy pochodzą gliniane przedmioty z odcisniętymi lub rytymi znakami, być może służące do liczenia.⁴¹ Drugi ciekawy zespół glinianych „plomb” z tego samego stanowiska pochodzi ze schyłkowego okresu kultury Niniwa 5. W jednym z dużych pomieszczeń w wykopie HS4:2 znaleziono kolekcję 224 odcisków pieczęci i 138 fragmentów zamknięć bez widocznych odcisków. Wszystkie odciski pochodzą z zaledwie pięciu pieczęci. Jedna z nich występuje zdecydowanie częściej niż inne – znaleziono ją bowiem na dwustu zamknięciach.⁴² W siedmiu przypadkach na jednej „plombie” odcisnięto te same dwie pieczęcie („podpis” urzędnika odpowiedzialnego za daną czynność oraz nadzorcę?). Prawie wszystkie są zamknięciami drzwi; niektóre tylko pochodzą z koszy lub innych pojemników.⁴³

Z akadyjskich warstw w Tell Brak, w wypełnisku pomieszczenia, w którym znaleziono opisane powyżej *bulle*

znaleziono jedenaście zamknięć drzwi.⁴⁴ W tym samym rejonie znaleziono także dwa odciski pieczęci ze śladami sznura na odwrocie. Na jednym z nich zachowała się krótka inskrypcja wskazująca z dużym prawdopodobieństwem na to, że właściciel pieczęci był urzędnikiem w Shehna (Tell Leilan). W rejonie HP, w (również należących do okresu akadyjskiego) warstwach zasypiskowych (śmietniskowych?) znaleziono zespół 277 odcisków pochodzących z 52 różnych pieczęci oraz 61 obiektów bez widocznych odcisków pieczęci.⁴⁵ Ponad połowa odcisków pochodzi z dwóch najczęściej występujących pieczęci.⁴⁶ Bardzo nieliczne z nich stanowiły zamknięcia pojemników; zdecydowana większość mogła być zamknięciami drzwi.⁴⁷

Kolejnym stanowiskiem, na którym odkryto dwa interesujące zespoły tego typu zabytków jest Tell Mozan. Zespół odcisków pieczęci na glinianych zamknięciach drzwi znaleziono na skarpie przylegającej od zewnątrz do muru obronnego, wraz z dużą ilością popiołu, wieloma fragmentami ceramiki pochodzących z dużych naczyń zasobowych, wyłożonych od środka gipsową zaprawą, małymi dzbankami z dzióbkiem i kubkami.⁴⁸ Wydaje się, że depozyt ten pochodzi ze spalonego magazynu, w którym być może przechowywano płynne substancje. Dzięki śladom na wewnętrznej stronie zachowanych fragmentów odcisków pieczęci udało się ustalić ich przeznaczenie i zrekonstruować sposób zabezpieczania („pieczętowania”) drzwi, zapewne należących do spichlerza lub magazynu (**Fig. 5**). Duża ilość odcisków (37 zamknięć drzwi) i użycie wielu pieczęci (tylko w jednym przypadku ta sama pieczęć odcisnięta była na trzech fragmentach) może sugerować istnienie ośrodka administracyjno-gospodarczego, w którym drzwi pomieszczenia lub pomieszczeń magazynowych były zabezpieczane przy pomocy glinianych „plomb” z odciskami pieczęci. Nie znaleziono zamknięć koszy, ani innych pojemników. Na podstawie analizy stylu przedstawić wydatowano ten zespół zabytków na koniec okresu WDII i okres WDIII.⁴⁹

⁴⁰ Wykop HS2, jama A2004. W sumie znaleziono odciski 17 różnych pieczęci (MATTHEWS et al. 1994, fig. 4:5, 9, idem 1998, p. 57sq.). Dwa odciski pieczęci w stylu „przedgórzy” na zamknięciach koszy znaleziono w rejonie HL (wykop HL1, idem 1995, p. 97).

⁴¹ Ibidem, p. 180-182.

⁴² MATTHEWS 1995, p. 100 oraz fig. 15:1.

⁴³ Ibidem, p. 91sq. Jesienią 1996 roku odkopano pozostałą część budowli, która okazała się być jednoizbową świątynią. Znaleziono kolejne liczne odciski pieczęci („several hundreds”, MATTHEWS 1996, p. 71sq.). Interpretacja znalezisk, która wiąże występowanie tych odcisków z zabezpieczaniem przechowywanych w świątyni skrzyń z zawartością wykorzystywaną w trakcie sprawowania kultu nie jest według mnie przekonująca. Odciski te znaleziono w wypełnisku pomieszczenia jak

i ołtarza (idem 1995, p. 91, 1996, p. 71sq.). Informacje zawarte w raportach są jednak niewystarczające, by odpowiedzieć na pytanie, czy mogły znajdować się we wtórnym kontekście (na przykład zostać przyniesione razem z ziemią służącą do zasypiania świątyni, co jest praktyką znaną z innych obiektów sakralnych).

⁴⁴ OATES 1993, p. 289.

⁴⁵ MATTHEWS et al., 1994, p. 188.

⁴⁶ Ibidem, 1994, p. 193 oraz fig. 13:1, 4.

⁴⁷ Ibidem, 1994, p. 193.

⁴⁸ KELLY-BUCCELLATI 1988, p. 67-81, figs. 33-41, ryc. 24-27, 29-41, eadem 1990, p. 122-125.

⁴⁹ BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1988, p. 81.

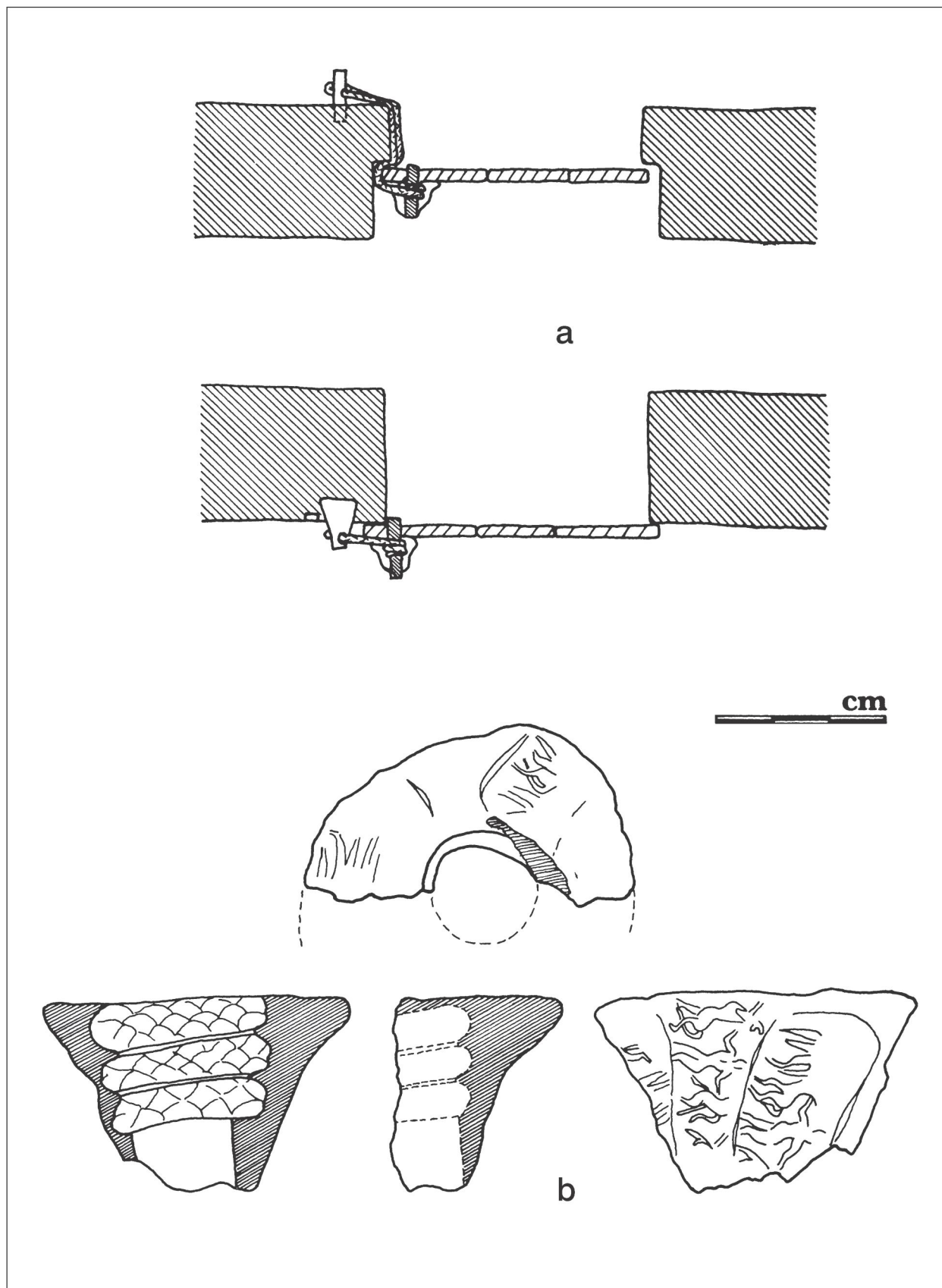

Fig. 5. Tell Mozan: a. rekonstrukcja sposobu zabezpieczania drzwi przy pomocy sznura i gliny (wg BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1988, fig. 18, p. 129), b. fragment gliny z odciskami sznura, drewnianego kołka i pieczęci cylindrycznej (ibid., M1 169, fig. 33, p. 143).

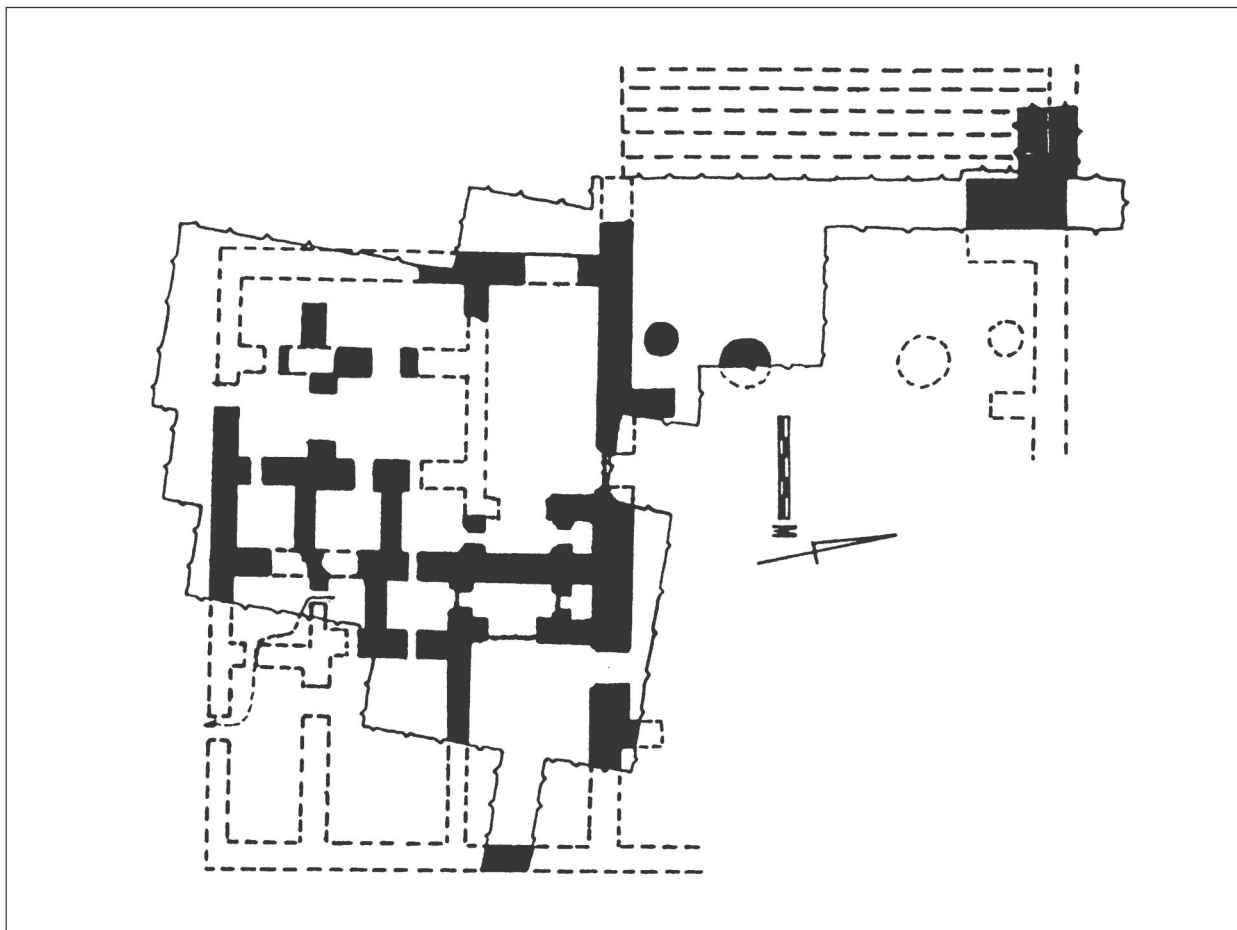

Fig. 6. Tell Mozan: fragment monumentalnej budowli z magazynem królewskim (wg BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1996, fig. 2, p. 74).

Glinianych zamknięć z odciskami pieczęci używano także w Tell Mozan w okresie akadyjskim. W rejonie AK w zachodniej części stanowiska odkopano fragment dużego budynku z monumentalnym wejściem i portykiem kolumnowym (magazynu, będącego według odkrywców częścią pałacu królewskiego, **Fig. 6**), w którym znaleziono zespół odcisków pieczęci cylindrycznych na glinianych zamknięciach drzwi i różnego rodzaju pojemników. Znalezione około osiemset odcisków, z czego ponad sto miało klinowe inskrypcje. Na ich podstawie dokonano identyfikacji Tell Mozan z jednym z najważniejszych ośrodków cywilizacji huryckiej – z Urkisz: w inskrypcjach tych wymienione są również imiona huryckich władców miasta – króla o imieniu Tupkisz i królo-

wej – Uqnitum. Interesujące jest, że znalezione odciski pochodziły z wielu pieczęci królewskich (po kilka należących do króla i do królowej) używanych prawdopodobnie przez wyznaczonych urzędników odpowiedzialnych za przechowywanie w magazynie towary. Pomieszczenia, w których znaleziono odciski interpretowane są jako E₂KISIB – magazyn, w którym składowane przedmioty przechowywano w skrzyniach, naczyniach, koszach i innych pojemnikach. Mamy więc tu jednoznaczne powiązanie tabliczek o treści gospodarczej (wspomnianych powyżej, a pochodzących z tej właśnie budowli) i glinianych zamknięć pojemników z budynkiem, który można interpretować jako magazyn, być może podlegający bezpośrednio wymienionym na pieczęciach władcom Urkisz.⁵⁰

⁵⁰ BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1995-96, 1996, *passim*.

W Tell Leilan (Leilan IIId, schyłkowy okres kultury Niniwa 5), w częściowo odkopanych pomieszczeniach magazynowych o powierzchni ponad 200 m² znaleziono ponad sto osiemdziesiąt zamknięć drzwi i pojemników (naczyń) z odciskami pieczęci. Motywy powtarzają się; osiemdziesiąt odcisków znalezionych tu w 1987 roku wykonano przy użyciu dziesięciu pieczęci.⁵¹ Kolejny duży, liczący kilkadziesiąt sztuk zespół odcisków pieczęci odkryto w Tell Chuera, w zasypie w ruinach jednego z budynków dzielnicy mieszkalnej (w pobliżu małej świątyni z antami – „Kleiner Antentempel”). Również w tym przypadku przedstawienia powtarzają się – jedna z pieczęci została odcisnięta na 33 zamknięciach. Prawie wszystkie fragmenty są, zdaniem U. Moortgat-Correns zamknięciami naczyń, wiele jest przepalonych – podobnie jak depozyt w Tell Mozan.⁵² Być może również ten zasyp powstał przez wyrzucenie „na śmietnik” zawartości zniszczonego przez pożar magazynu. Oprócz odcisków znaleziono fragment naczynia zasobowego oznaczonego po wewnętrznej stronie wylewu dwoma kółkami (znaki oznaczające „10”?) i odcisniętym kciukiem „półksiężycem”.⁵³ Zespół ten datowany jest przez W. Orthmanna na podstawie stylu pieczęci na okres WDII i być może WDI.⁵⁴

W Mohammed Arab znaleziono także fragmenty ceramiki z odcisniętymi śladami pieczęci cylindrycznych (w „stylu przedgórzy”), interpretowanymi przez autora jako dekoracja.⁵⁵ Mało dokładny opis i niewielka ilość ilustracji nie pozwala ustosunkować się do wniosków autora, jednak podobne praktyki (z zastosowaniem tego samego stylu pieczęci) zaobserwowano na stanowiskach z tego okresu w okolicach Dżebel Hamrin (Tell Gubba, Tell Madhhur, Tell Yelkhi, Ahmad Al Hattu).⁵⁶ Bardzo podobny fragment (pochodzący z dużego naczynia, z odcis-

kiem typowym dla „stylu przedgórzy”) znaleziono w Tell Brak.⁵⁷ Z późniejszego nieco okresu (WDII/III) pochodzi fragment brzuśca naczynia z krótkim (około 4,5 cm) odciskiem pieczęci z Tell Mozan, a podobny odcisk, również na brzuścu dużego naczynia z Tell Brak znaleziono w warstwach z późnego okresu WDIII.⁵⁸ W tym przypadku trudno przypuszczać, aby niewielkie odciski spełniały funkcję dekoracji. Wydaje mi się, że nie można wykluczyć, iż odciski te nie pełniły funkcji wyłącznie dekoracyjnej, ale mogły być na przykład oznaczeniem własności („podpisem” właściciela danego naczynia).⁵⁹ Pewną analogią i ciekawym spostrzeżeniem jest w tym kontekście zidentyfikowanie przez E. Fiandrę dwóch zespołów odcisków tej samej pieczęci na glinianych zamknięciach drzwi w Lagasz i na naczyniach z Kisz.⁶⁰ Trudno przypuszczać, by w tym przypadku pieczęć urzędnika państwowego służyła również do ozdabiania naczyń.

CENTRALNE PRZECHOWYWANIE I REDYSTRYBUCJA ŻYWNOŚCI

Ciekawego spostrzeżenia związanego z centralnym przechowywaniem i redystrybucją zboża w okresie WDIII i na początku okresu akadyjskiego dokonano w Tell Leilan. W próbkach pobranych ze śmietnisk, paleńsk i podłóg domów w dolnym mieście stwierdzono występowanie między innymi ziaren pszenicy i jęczmienia. Nie ma tu zanieczyszczeń w postaci szypulek kłosów czy plew (dużych fragmentów roślin, które mogły przedostać się przez grube sito), obecnych we współczesnych im próbkach z cytadeli. Być może zebrane z pól zboże przywożono na akropol, gdzie było poddawane procesowi oczyszczania, a do dolnego miasta trafiało w postaci gotowych do spożycia racji żywnościowych.⁶¹

⁵¹ WEISS 1990, p. 209; WEISS et al. 1993, p. 996. Odciski te nie zostały jeszcze opublikowane; nie wiadomo, jaka była proporcja występowania poszczególnych typów zamknięć.

⁵² MOORTGAT, MOORTGAT-CORRENS 1976, p. 57-61; MOORTGAT-CORRENS 1988, p. 12-28.

⁵³ Ibidem, p. 28, fig. 16:a, b. Podobnych fragmentów, z odcisniętymi na wewnętrznej stronie naczyń zasobowych prostymi znakami w formie kółek, półksiężyców i przecinających się dwóch linii znaleziono w tym rejonie wykopalisk jeszcze kilka. Interpretuje je się jako oznaczenia liczbowe (ibidem, p. 68-72).

⁵⁴ ORTHMANN 1986, p. 63.

⁵⁵ ROAF 1983a, pl. 1:72-74, ROAF 1983b, p. 74, ROAF 1984, p. 153.

⁵⁶ PITTMAN 1994, p. 327-338. Występowanie tych odcisków na północy jest jednym z zastanawiających podobieństw w kulturze materialnej pomiędzy stanowiskami z rejonu Dżebel Hamrin i północną Syro-Mezopotamią.

⁵⁷ MATTHEWS 1995, p. 88 oraz fig. 2.

⁵⁸ Skorupa z Tell Mozan pochodzi ze spalonego depozytu i znaleziono je razem z opisanymi powyżej zamknięciami drzwi; BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1988, p. 79 oraz pl. XVI,

fig. 28. Fragment z Tell Brak: OATES 1982, pl. XVIIa, fig. 5:78. Podobnego rodzaju odciski z wczesnego okresu epoki brązu znane są z terenów od południowej Palestyny do rejonu Kebanu w Turcji; znane są także z Ebli, gdzie interpretuje się je jako „znak jakości” towaru (na przykład oliwy), znajdującego się w naczyniu (MAZZONI 1984, p. 32sq.). Odciski pieczęci na skorupach znaleziono również w Tell Arbid (znaleziska niepublikowane).

⁵⁹ Warto zauważyć, że w Tell Gubba, gdzie odciski na naczyniach występują w dużych ilościach od okresu Dżemdet Nasr, pod koniec okresu WDI zanikają; pojawiają się natomiast (zamiast nich?) odciski na glinianych zamknięciach (ODANI, II 1981, p. 161).

⁶⁰ CHARVÁT 1988, p. 61.

⁶¹ Próbkę pochodzą z warstw 7 (Leilan IIa) i 6-5 (Leilan IIb) w dolnym mieście. W najstarszej, siódmej warstwie, zalegającej bezpośrednio nad pozostałościami z późnego okresu Niniwa 5 znaleziono między innymi czarki i misy z ostro zakończonymi denkami. Autor nie podaje wyczerpujących informacji na ten temat. Nie wiadomo, ile i z jakich dokładnie kontekstów pobrano próbek w dolnym i górnym mieście i w związku z tym nie wiadomo również, czy wnioski autora nie są zbyt pochopne (WEISS 1990, p. 205sq.).

Z przełomu okresów wczesnodynastycznego i akadyjskiego (Leilan IIB) pochodzi duża ilość – prawie tysiąc – fragmentów ceramiki (a także pozostałości nieudanych wypałów w postaci włożonych jedno w drugie, „sklejonych” ze sobą pod wpływem temperatury w piecu naczyń) pochodzących z niewielkich, mających do ok. 1,5 litra pojemności misek o prostych ściankach i płaskim dnie. Pomiar wykazały, że chociaż zmiany ich objętości mają charakter ciągły, to większość naczyń – nazwanych przez autora „sila bowls” – grupuje się w trzech przedziałach pojemności (0-400, 800-1200 i około 1500 mililitrów). Na tej podstawie Weiss wysuwa koncepcję, że były to miary objętości – pojemniki, w których rozdzielano racje żywnościowe (zboże?) robotnikom zatrudnionym przez państwo.⁶² Chociaż ta koncepcja wydaje mi się prawdopodobna (zresztą produkcja „standartowych” naczyń jest dobrze poświadczona w mezopotamskich źródłach pisanych z różnych okresów), to moje wątpliwości budzi rozrzut pojemności naczyń w grupach, co powoduje, że nie mogły być one „miarkami” w ścisłym znaczeniu. Jeśli na przykład dzienny przydział zboża robotnika wynosił 800 mililitrów, to wydający je urzędnik z pewnością nie podarowałby mu dodatkowych stu czy dwustu mililitrów tylko dlatego, że miał większe naczynie. Wydaje mi się możliwe, że prawdziwą „miarką” mógł dysponować wydający zboże, a „sila-bowls” służyły jako pojemniki do odbioru należnego zboża. Ponieważ naczynia te mogły być zamawiane u garncarzy w konkretnym celu (przydział racji), stąd ich „standaryzacja” w pewnych granicach. Jednolity rezultat przy ręcznej produkcji (naczynia te nie pochodziły z formy, robiono je na kole) był chyba nie do osiągnięcia. Być może istotna była jedynie dolna granica pojemności, nie mniejsza niż przydzielona ilość zboża, nie miała zaś znaczenia dokładna objętość. Również możliwe jest, że nie wszystkie miski tego kształtu służyły wyłącznie jednemu celowi.

Autor artykułu datuje owe naczynia na okres akadyjski, przypisując powstanie związanego z nimi systemu redystrybucji zboża administracji akadyjskiej. Jednakże dalej stwierdza on, że naczynia te znajdowano nie tylko w najpóźniejszych warstwach Leilan IIB, ale też we wszystkich kontekstach z tego okresu z dolnego miasta.⁶³ Opublikowana ceramika z dolnego miasta z okresu IIB odpowiada fazie, określanej w Tell Brak jako „Late EDIII/Akkadian”,⁶⁴ jest więc możliwe, że proponowany przez

Weissa system wprowadzono pod koniec okresu WDIII i nie było to związane z ingerencją Akadyjczyków (zwłaszcza, jeżeli połączymy go z opisanymi powyżej rezultatami badań botanicznych próbek z warstw, które przynajmniej częściowo pochodzą z pewnością z okresu WDIII). Produkcja naczyń o standartowej objętości zaświadczona jest również we wczesnodynastycznej Ebli,⁶⁵ więc ich wprowadzenie w Tell Leilan nie musiało się wiązać z ingerencją administracji Sargona czy Naram-Sina.

Również w Tell Mozan, w południowej części portyku będącego częścią bramy do pałacu znaleziono *in situ* zespół stożkowatych czarek („conical cups”). Co prawda autorzy raportu łączą to znalezisko z bliżej nieokreślonymi funkcjami ceremonialnymi, lub z gościnnością mieszkańców pałacu ofiarowujących wodę lub inny napój spragnionym gościom,⁶⁶ wydaje mi się jednak, że – podążając za tokiem rozumowania Weissa – można hipotetycznie spróbować związać to znalezisko z rozdziałem przez centralny ośrodek gospodarczy zboża lub innych produktów wśród mieszkańców miasta. Racje żywnościowe dla robotników byłyby wydawane „u wrót pałacu” lub przy bramie miejskiej, w bezpośrednim sąsiedztwie pomieszczeń magazynowych.

Występowanie tokenów ogranicza się do schyłkowego okresu kultury Niniwa 5. Nie są one wynalazkiem tego okresu, znajdowano je na wielu stanowiskach już w epoce neolitu.⁶⁷ Jak się obecnie uważa, były one dość prymitywną, ale niewątpliwie przydatną formą przedpiśmiennego „zapisu” danych na temat gospodarki (np. ilość i rodzaj posiadanych, sprzedawanych i nabywanych towarów, zwierząt hodowlanych itd.). Był to system na tyle sprawny, że używano go w niektórych osiedlach do końca epoki brązu, równoległe z pismem.⁶⁸ Znalezienie tokenów na wyspecjalizowanych stanowiskach, na których występuje duża ilość spichlerzy zbożowych (Tell al-Raqa’i, Tell ‘Atij), być może świadczy o ich związku z przechowywaniem i handlem zbożem. Zastanawiające jest znalezienie na Tell Abu Hafur tokenu identycznego z jednym z pochodzących z Tell ‘Atij; na podstawie jednego przykładu trudno jednak odpowiedzieć na pytanie, czy jest to jedynie wynik przyjętego szerzej systemu (gdzie ten sam token oznaczałby ten sam przedmiot), czy też ściślejszych związków obu tych stanowisk (dostawy zboża z północy do wyspecjalizowanych ośrodków na południu?).

⁶² Idem, 1992, p. 17sq.

⁶³ Ibidem, p. 16. W kolejnym artykule zaś stwierdza, że produkowane w okresie IIA (czyli przedakadyjskim) naczynia służyły również jako miary pojemności (WEISS, COURTNEY 1993, p. 138).

⁶⁴ WEISS 1990, fig. 14-17. Okres Leilan IIB należy według P. Pfälznera do schyłkowej fazy okresu WDIII (PFÄLZNER

1988, fig. 1, p. 71).

⁶⁵ WEISS 1992, p. 19.

⁶⁶ BUCCELLATI, KELLY-BUCCELLATI 1996, p. 75.

⁶⁷ Tokeny znaleziono również w późnouruckich warstwach w Tell Brak (OATES, OATES 1993, p. 177sq.).

⁶⁸ FORTIN 1989, p. 47.

„Tabliczki numeryczne” – o ile dobrze rozumiemy ich funkcję – służyły do prostego zapisu ilości (towarów, zwierząt hodowlanych?), gdzie każde wgłębienie oznaczałoby jakąś jednostkę liczbową. Nie znaleziono do tej pory tabliczek z bardziej skomplikowanym układem wgłębień, takich jak chociażby hipotetyczne „liczydła” pochodzące z Arslantepe (okres VIA, wczesny okres epoki brązu IA).⁶⁹ Funkcję tabliczek numerycznych, związaną z działalnością gospodarczą potwierdzają konteksty, w jakich zostały znalezione: w Tell al-Raqa’i i Tell ‘Atij – na stanowiskach „spichlerzowych”, gdzie znaleziono również tokeny (warto jeszcze raz podkreślić fakt, że zarówno tokeny, jak i tabliczki numeryczne znane są nam na razie jedynie z dorzecza Chaburu) i w Tell Brak – razem z glinianymi zamknięciami z odciskami pieczęci. Nie znaleziono na razie tego typu tabliczek w warstwach pochodzących z późniejszej części okresu WDIII, ani z okresu akadyjskiego, natomiast podobna notacja numeryczna znajduje się na akadyjskich *bullach* z Tell Brak.⁷⁰ *Bulle*, znane jak na razie jedynie z Tell Brak i Chagar Bazar używane były jako jedno z narzędzi administracji równoległe z pismem (a niekiedy same były inskrybowane).

We wczesnej fazie rozwoju kultury Niniwa 5 odciski pieczęci występują w dość wielu, również niewielkich osiedlach typu wiejskiego (Tell Karrana, Tell Mohammed Arab, Tell Kutun, Tell Abu Dhahir, Tell Durdara). Niestety stan publikacji (poza Niniwą i Tell Brak) nie pozwala na dokładne zaznajomienie się z ilością i funkcją owych przedmiotów na większości stanowisk z tego okresu. Zarówno w Niniwie, jak i w Tell Brak przeważają zamknięcia pojemników; „plomby” drzwiowe są zdecydowanie mniej liczne.⁷¹ Na podstawie obecnie dostępnych źródeł wydaje się, że od schyłkowego okresu kultury Niniwa 5 po okres akadyjski występowanie odcisków (zazwyczaj w zespołach z przewagą zamknięć drzwi, często w kontekstach wskazujących na związek z pomieszczeniami magazynowymi) ogranicza się właściwie do dużych ośrodków (Tell Leilan, Tell Brak, Tell Mozan).⁷² Nie jest chyba przypadkiem, że na przykład na obszarze projektu badań ratowniczych na południe od Al-Hasake, intensywnie ostatnio badanym w związku z budową tamy na Chaburze nie znaleziono (poza wspomnianymi dwoma odciskami z Tell Bderi, które zresztą również było ufortyfikowanym prowincjonalnym miasteczkiem) żadnych pozostałości tego typu.

Zastanawiające jest, że omawiane odciski znajduje się często w zwartych zespołach (Tell Mozan, Tell Brak, Tell Leilan), tak, jakby po zdjęciu ich z drzwi lub pojemników nie pozbywano się ich natychmiast (jak można by przypuszczać w przypadku bezużytecznego już, bezwartościowego przedmiotu), ale najwyraźniej były one w jakimś celu przechowywane. Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia na przykład w Arslantepe (Malatya) w warstwie VIA (pochodzącej z okresu IA wczesnego okresu epoki brązu), gdzie odkryto około 5000 różnego typu glinianych zamknięć (drzwi i różnych pojemników). Okoliczności ich znalezienia – w zespołach na śmietniku – wskazują na to, że po zdjęciu zamknięcia te były jeszcze przez jakiś czas przechowywane, a dopiero po jego upływie „archiwa” te usuwano.⁷³ Jednak jeżeli potraktujemy odciski z Tell Mozan jako zwarty zespół pochodzący z jednego magazynu, powstały w krótkim czasie – dziwi nieco fakt istnienia odcisków tak wielu różnych pieczęci, być może należących do różnych urzędników mających dostęp do magazynu.

O ile funkcja odcisków na zamknięciach drzwi jest jasna i zrozumiała, o tyle fakt występowania zamknięć pojemników można interpretować na kilka sposobów. Mogły to być:

- a. zabezpieczenia zdjęte z pojemników na towary będące przedmiotem handlu, dostarczane do danego osiedla,
- b. zabezpieczenia towarów dostarczanych z okolicy (na przykład zboże z pól) do magazynu,
- c. zabezpieczenia na pojemnikach towarów przechowywanych w magazynie.

Sytuację dodatkowo komplikuje możliwość współwystępowania tych przypadków na jednym stanowisku, lub zmiany ich funkcji w miarę upływu czasu. Bez dokumentów pisanych zdani jesteśmy jedynie na hipotezy. Jedynie w przypadku, kiedy ta sama pieczęć odcisnięta jest zarówno na zamknięciach pojemników, jak i drzwi możemy wykluczyć pierwszą z wymienionych powyżej możliwości i przyjąć, że pojemniki były zabezpieczane na miejscu.

Za świadectwo handlu uważa się występowanie odcisków oraz steatytowych pieczęci w stylu „przedgórz”, które w okresie WDI rozpowszechniają się od Iranu (miejsce ich przypuszczalnego pierwotnego występowania, między innymi ze względu na związki z pismem protoelamickim, wydają się być okolice Suzy), wzdłuż

⁶⁹ LIVERANI 1983, p. 511-518.

⁷⁰ OATES 1993, fig. 7-10.

⁷¹ Podobną prawidłowość zauważyć można w przypadku zespołu odcisków pieczęci z Arslantepe (VIA, WB IA). Z 787 dokładnie przebadanych odcisków 95 zinterpretowano jako zamknięcia drzwi, podczas gdy pozostałe „plombowały” róż-

nego rodzaju pojemniki (FERIOLI, FIANDRA 1983, p. 504).

⁷² Wyjątkiem byłyby dwa zamknięcia naczyni z Tell Bderi. Pomimo, że znaleziono je w warstwie z okresu WDIII, pieczęcie mają analogie w gliktyce Dżemdet Nasr (DOHMANN 1985, p. 253, 255).

⁷³ FERIOLI, FIANDRA 1983, p. 461-465.

przedgórzy Zagrosu do północnej Syro-Mezopotamii.⁷⁴ Na przykład wśród korpusu z Niniwy 80% stanowią odciski pieczęci w tym stylu.⁷⁵ Ponieważ większość z nich stanowią zamknięcia koszy, sformułowano hipotezę, że przedmioty handlu, przewożone ze wschodu (Diyala?, Dżebel?, Hamrin?, Susa?) w zapieczętowanych koszach, w Niniwie otwierano, a ich zawartość była przepakowywana i wysyłana dalej lub przeznaczana do użytku lokalnego.⁷⁶ Przeciwno takiej hipotezie przemawia styl owych odcisków, który wykazuje pewne swoiste cechy wskazujące na prawdopodobieństwo istnienia lokalnego warsztatu wyrabiającego pieczęcie (odpierając ten argument można by powiedzieć, że być może lokalny warsztat istniał, ale na stanowisku, skąd wysyłano towary). Według innej koncepcji, mieszkańcy północnej Syro-Mezopotamii zapożyczyli i przystosowali do własnych potrzeb administracyjnych istniejący już system, wraz z charakterystyczną ikonografią. Spór ten (który również mógłby dotyczyć wczesnego zespołu pieczęci z Tell Brak) wydaje mi się niemożliwy w obecnej chwili do rozstrzygnięcia. Rozpowszechnienie na północy „stylu przedgórzy” niewątpliwie świadczy o kontaktach (być może pośrednich i najprawdopodobniej handlowych) z terenami jego pierwotnego występowania. Jeżeli jednak nawet przyjmiemy, że odciski z Niniwy są świadectwem działalności handlowej, nie oznacza to, że wszystkie odciski pieczęci z tego okresu miały tę samą funkcję. Znaleźiska odcisków, jak również samych pieczęci w „stylu przedgórzy” na niewielkich stanowiskach typu wiejskiego,⁷⁷ które – jak się

wyduje – nie uczestniczyły w dalekosiężnym handlu, jak i obecność odcisków pieczęci nie należących do „stylu przedgórzy”⁷⁸ przemawia moim zdaniem na korzyść tej drugiej hipotezy.

Gliniane zamknięcia pojemników i drzwi (które również zresztą nie były nowym wynalazkiem⁷⁹) znajdujemy we wszystkich fazach wczesnego okresu epoki brązu. Liczba i konteksty znalezisk świadczą o tym, że był to system zabezpieczenia i kontroli wystarczająco skuteczny nawet na największych stanowiskach.

Ostatnim etapem rozwoju technik administracyjnych w północnej Mezopotamii we wczesnym okresie epoki brązu jest zastosowanie pisma. Pojawia się ono w północnej Mezopotamii (jak to wynika z obecnego stanu badań) pod koniec okresu WDIII i w okresie akadyjskim, w dużych ośrodkach typu miejskiego (Tell Beidar, Tell Brak, Tell Mozan, Tell Leilan). Wszystkie tabliczki (jedynym wyjątkiem są wspomniane powyżej listy leksykalne z Tell Mozan i fragmenty „szkolnych” tabliczek z Tell Brak) zawierają typowe zapisy o treści gospodarczej, charakterystyczne także na południu dla centrów administracyjnych. Przypuszczalne istnienie szkoły kształcącej skrybów w Tell Mozan i być może Tell Brak świadczyłoby o znacznym zapotrzebowaniu na ich usługi. Teksty z Tell Brak, jak na przykład listy robotników lub żołnierzy, a także wykazy racji żywnościowych dla pracowników mogą stanowić dodatkowy argument przemawiający za istnieniem systemu centralnej redystrybucji racji żywnościowych.

⁷⁴ Koncepcja ta uznawana jest między innymi przez D. Collon (COLLON, *YALE*, p. 14).

⁷⁵ Znalezione również dwa odciski w stylu protoelamickim (PITTMAN 1994, p. 124).

⁷⁶ COLLON, *YALE*, p. 14.

⁷⁷ Pieczęcie cylindryczne w tym stylu znaleziono między innymi

w Telul eth Thalathat, Tell Mohammad Arab, Tell Kuran, Tell Kunbus (ROVA 1988, p. 122-129).

⁷⁸ Na przykład w Niniwie (COLLON, *YALE*, p. 14).

⁷⁹ Gliniane zamknięcia z odciskami pieczęci występują na przykład w Tell Brak w środkowym okresie Uruk (MATTHEWS et al. 1994, p. 179sq).

TECHNIQUES OF ADMINISTRATION IN NORTHERN MESOPOTAMIA IN THE EARLY BRONZE AGE

SUMMARY

The best source of information on the ways of managing of the resources and the structure of administrative apparatus are written texts. The first texts discovered so far and coming from the regions in question date back to the end of the pre-dynastic period. They deal with subjects connected with economy (there are some examples of school tablets as well) but they were discovered only at three archaeological sites and their number is too small to bring satisfactory information. The informational gap is partly filled by the artefacts described in this article: tokens, bullae, door seals made of clay and bearing imprints of cylinder seals on them.

On the basis of this archaeological data some conclusions concerning administrative techniques can be drawn. The remains of warehouses are evidence for central stocking and then redistribution of the goods. The variety of archaeo-botanic samples as well as a great number of the standardized vessels (of the sila-bowls type), which may have been connected with food rations given out to the workers hired by the state.

The development of administrative techniques and the introduction of writing give information on the level of development of northern Mesopotamia in the early period of the Bronze Age.

Literatura

BACHELOT L.

- 1987 *The French Archaeological Expedition to Saddam-Dam, The 2nd Campaign at Kutan, May/June 1984*, in: RESEARCHES 1987, p.89-98.

BISCIONE R.

- 1982 *La ceramica del III millennio*, in: P.E. Pecorella, M. Salvini, Relazione preliminare sulle campagne 1980 e 1981 a Tell Barri/Kahat, nel bacino del Habur, Roma, p. 45-50.

BRETSCHNEIDER J. et al.

- 1997 J. Bretschneider et al., *Tell Beydar dans le monde mésopotamien*, in: TALON, LERBERGHE 1997, p. 79-183.

BUCELLATI G., KELLY-BUCELLATI M.

- 1988 *Mozan 1, The Soundings of the First Two Seasons*, [Bibliotheca Mesopotamica vol. 20], Malibu.
1995-96 *The Royal Storehouse of Urkesh: The Glyptic Evidence from the Southwestern Wing*, AfO 42/43, p. 1-32.
1996 *Evidence for a Royal Palace at Tell Mozan/Urkesh*, Orient Express 3, p. 72-76.

CHARPIN D.

- 1987 *Tablettes présargonique de Mari*, MARI 5, p. 65-128.

CHARVÁT P.

- 1988 *Archaeology and Social History: The Susa Sealings, Ca. 4000 - 2340 B.C.*, Paléorient 14/1, p. 57-63.

COLLON D.

- YALE *The Ninevite 5 Impressions from Niniveh*, p.1-17 (Nieopublikowane akta kongresu: The Origins of North Mesopotamian Civilization: Ninevite 5 Chronology, Economy, Society, Yale University, New Haven, Connecticut, December 15-19, 1988).

CURTIS J.

- 1982 *Chagar Bazar*, in: J.Curtis ed., Fifty Years of Mesopotamian Discovery, The Work of the British School of Archaeology in Iraq, 1932-1982, London, p. 79-85.

CURVERS H. H., SCHWARTZ G.M.

1990 *Excavations at Tell al-Raqa'i: A Small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia*, AJA 94/1, p. 3-23.

DOHMANN H.

1988 *Die Krugverschlüsse*, in: P. Pfälzner, Tell Bderi 1985, Bericht über die erste Kampagne, DaM. 3, (p. 253-257), p. 223-386.

EMBERLING G. et al.

1999 *Excavations at Tell Brak 1988: Preliminary Report*, Iraq 61, p. 41.

FERIOLI P., FIANDRA E.

1983 *Clay Sealings from Arslantepe VIA: Administration and Bureaucracy*, in: FRANGIPANE, PALMIERI 1983, p. 455-509.

FINKEL I. J.

1985 *Inscriptions from Tell Brak 1984*, Iraq 47, p. 187-201.

1988 *Inscriptions from Tell Brak 1985*, Iraq 50, p. 83-86.

FOREST J.D.

1987 *Khirbet Derak and Kutun: A Preliminary Report about the French Excavations in the Saddam Dam Area (1983-1984)*, in: RESEARCHES 1987, p. 82-88.

FORTIN M.

1989 *Trois campagnes de fouilles à Tell 'Atij: Un comptoir commercial du IIIème millénaire en Syrie du Nord*, BCSMS 18, p. 35-56.

1990 *Rapport préliminaire sur la seconde campagne de fouilles à Tell 'Atij et la première à Tell Gudedu (automne 1987) sur le moyen Khabour*, Syria 67, p. 219-256.

FRANGIPANE M., PALMIERI A. eds,

1983 *Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An Interim Report on 1975-1983 Campaigns*, Roma.

FUKAI S. et al.

1974 *Tell el Thalathat, The Excavation of Tell V, The fourth Season (1965)*, vol. 3, Tokyo.

FULLER M., FULLER N.

1997 *Tuneinir*, in: WEISS 1997a, p. 144 sq.

GADD C.J.

1937 *Tablets from Chagar Bazar, 1936*, Iraq 4, p. 178-183.

ILLINGWORTH N. J. J.

1988 *Inscriptions from Tell Brak 1986*, Iraq 50, p. 87-108.

KELLY-BUCELLATI M.

1988 *Artifacts from the Excavations*, in: BUCELLATI, KELLY-BUCELLATI 1988, p. 65-81.

1990 *Three Seasons of Excavation at Tell Mozan*, in: S.Eichler et al., Tall al-Hamidiya 2, Freiburg, p. 119-131.

KOLIŃSKI R., ŁAWECKA D.

1992 *Report of Polish Excavations at Tell Abu Hafur, North Syria 1988-1989. Area A*, DaM. 6, p. 177-246.

LEBEAU M.

1997 *Lebeau, Beydar*, in: H. Weiss, Excavations in Syria, AJA 101/1, p.97-148, p. 111 sq.

LIVERANI M.

1983 *Fragments of Possible Counting and Recording Devices*, in: FRANGIPANE, PALMIERI 1983, p. 511-521.

MALLOWAN M. E. L.

1936 *The Excavations at Tall Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region, 1934-5*, Iraq 3, p. 1-86.

MATTHEWS R. J.

1995 *Excavations at Tell Brak*, 1995, Iraq 57, p. 87-111.

1996 *Excavations at Tell Brak*, 1996, Iraq 58, p. 65-77.

1998 *Image and Function in early Ninevite 5 administration*, in: *Written on Clay and Stone, Ancient Near Eastern Studies Presented to Krystyna Szarzyńska on the Occasion of her 80th Birthday*, p. 55-63.

MATTHEWS R. J. et al.

1994 *Excavations at Tell Brak*, 1994, Iraq 56, p. 177-194.

MAZZONI S.

- 1984 *Seal-Impressions on Jars from Ebla in EBLA-B*, Akkadica 37, p. 18-45.

MOORTGAT-CORRENS U.

- 1988 *Tell Chuera im Nordost Syrien. Vorläufiger Bericht über die neunte und zehnte Grabungskampagne, 1982 und 1983*, Berlin.

MOORTGAT A., MOORTGAT-CORRENS U.

- 1976 *Tell Chuera in Nordost-Syrien, vorläufiger Bericht über die siebente Grabungskampagne 1974*, Berlin

OATES J.

- 1982 *Some Late Early Dynastic III Pottery from Tell Brak*, Iraq 44/2, p. 205-219.
1990 *Tell Brak in the Fourth and Third Millennia: From Uruk to Ur III*, in: S. Eichler et al., Tall al-Hamidiya 2, Freiburg, p. 133-147.
1993 *An Akkadian Administrative Device from Tell Brak*, in: M. Frangipane et al. eds, Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata, Roma, p. 289-305.

OATES D., OATES J.

- 1989 *Akkadian Building at Tell Brak*, Iraq 51, p. 193-211.
1991 *Excavations at Tell Brak 1990-1991*, Iraq 53, p. 127-143.
1993 *Excavations at Tell Brak 1992-93*, Iraq 55, p. 155-199.
1994 *Tell Brak: A Stratigraphic Summary, 1976-1993*, Iraq 56, p. 167-176.

ODANI N., Ii H.

- 1981 *Tell Gubba*, in: H. Fujii ed., Preliminary Report of Excavations at Gubba and Songor, Al-Rafidan II, p. 141-163.

ORTHMANN W.

- 1986 *The Origins of Tell Chuera*, in: H. Weiss ed., The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C., Guilford, Connecticut, p. 61-70.

PARAYRE D.

- 1987-88 *Tell Leilan 1987: Sceaux et empreintes de sceaux*, AAAS 37-38, p. 128-141.

PFÄLZNER P.

- 1990 *Tell Bderi – the development of a Bronze Age town*, in: S. Kerner ed., The Near East in Antiquity, German contributions to the archaeology of Jordan, Palestine, Syria, Lebanon and Egypt, vol.1, Amman, p. 63-79
1998 *Eine Modifikation der Periodisierung Nordmesopotamiens im. Jtsd. v. Chr.*, MDOG 130, p. 69-71.

PITTMAN H.

- 1994 *The Glazed Steatite Glyptic Style*, Berlin.

POSTGATE N.

- 1992 *Early Mesopotamia, Society and economy at the dawn of history*, London, New York.

RESEARCHES...

- 1987 *Researchs [!] on the Antiquities of Saddam Dam Basin Salvage and other Researches*, Baghdad.

ROAF M.

- 1983a *Tell Mohammad 'Arab, Eski Mosul Dam Salvage Project, British Archaeological Expedition, Catalogue of Registered Objects*, Sumer 39, p. 83-94.
1983b *A Report on the Work of the British Archaeological Expedition in the Eski Mosul Dam Salvage Project, from November 1982 to June 1983*, Sumer 39, p. 68-77.
1984 *Excavations at Tell Mohammed 'Arab in the Eski Mosul Dam Salvage Project*, Iraq 46, p. 141-156.

ROGEAU O.

- 1993 *Le secret de Tell Beydar*, Le Vif/L'Express, 12 Novembre, p. 10-12.

ROVA E.

- 1988 *Distribution and Chronology of the Niniveh 5 Pottery and of its Culture*, Roma.

SCHMANDT-BESSERAT D.

- 1995 *Record Keeping Before Writing*, in: J.M. Sasson ed., Civilizations of the Ancient Near East, London, p. 2097-2106.

SCHWARTZ G. M., CURVERS H. H.

- 1993-94 *Tall ar-Raqa'i*, AfO 40/41, p. 246-257.

SPANOS P. Z.

- 1988 *Ausgrabungen in Tall Durdara (Eski Mosul Projekt) und Tall Hamad Aga as-Sagir (Gazira Projekt), Nordirak, 1986*, MDOG 120, p. 59-92.

STEIN D.

- 1993 *Tell Karrana 3, Glyptic*, in: G. Wilhelm, C. Zaccagnini, *Tell Karrana 3, Tell Jikan, Tell Khirbet Salih, Mainz am Rhein*, p. 141-144.

TALON Ph., LERBERGHE K. Van eds.

- 1997 *En Syrie, Aux Origines de l'Écriture*, Brepols.

VOET G., BRETSCHNEIDER J.

- 1997 *Les pratiques administratives: glyptique et écriture*, in: TALON, LERBERGHE 1997, p. 61-71.

WEISS H.

- 1990 *Tell Leilan 1989: New Data for Mid-Third Millenium Urbanization and State Formation*, MDOG 122, p.193-218.
 1992 *Tell Leilan <<sil bowls>> and the Akkadian Reorganization of Subarian Agricultural Production*, *Orient Express* 2, p.16-23.
 1997 *Leilan*, in: H. Weiss, *Excavations in Syria*, AJA101/1, (p. 97-148), p. 126-129.

WEISS H., COURTNEY M.-A.

- 1993 *The Genesis and Collapse of the Akkadian Empire: The Accidental Refraction of Historical Law*, in: M.Liverani ed., *Akkad, The First World Empire, Structure, Ideology, Traditions*, Padova, p. 131-155.

WEISS H. et al.

- 1993 *The Genesis and Collapse of Third Millenium North Mesopotamian Civilization*, *Science* 261, p. 995-1004.